

Grafički sustav Kijevskih listića

Marica Čunčić (Zagreb)

Kijevski su listići (KL) pisani glagoljskim slovima koja po svojoj veličini i položaju u linijskom sustavu predstavljaju specifičnu i zagonetnu grafiju. Slova su nejednake visine, a kraća vise na gornjoj liniji. Budući da su KL glagoljski najstariji poznati sačuvan rukopis iz 10. st., paleografi njegovu grafiju smatraju najstarijom. Stoga je važno otkriti sustav te grafije, ako sustav postoji.

Pretpostavila sam da u nepravilnostima grafije mora biti neka logika jer su se u srednjem vijeku liturgijski kodeksi pisali s velikom pozornošću i obično su to radili pisari s pisarskim vještinama na visokoj razini. Pitala sam se možda su te nejednakosti visina slova ipak dio nekog sustava? Jedini sustav koji mi je bio poznat u kojem su također glagoljska slova nejednake visine, jest onaj Vasila Jončeva. U jednom sam trenutku pomislila da bi zato bilo vrijedno usporediti grafiju KL s grafičkim sustavom modela glagoljskih slova Vasila Jočeva.¹ Taj model zovem trokutastim normativom (TN) i okruglim normativom (ON). Nakon istraživanja prve stranice 1v KL, ustanovila sam da se nejednake visine podudaraju u dovoljno visokom postotku (96%, odnosno 98%) koji isključuje slučajnost.² Distribucija nejednakosti visina slova gotovo je ista u modelu i u KL.³ Primjenjujući grafički sustav V. Jončeva, mogu se dakle uspješno opisati nejednake visine slova u KL 1v. Na taj način smo otkrili logiku te zagonetne grafije. Stoga se može postaviti pitanje je li sustav V. Jončeva mogao biti poznat pisarima KL. Ako ga nisu poznavali, a u tolikoj se mjeri podudaraju s njim, takvu koincidenciju treba svakako zabilježiti. Ali nije nerazborito pretpostaviti čak i više, naime da su i sami pisari taj sustav poznavali. Kako bi inače moglo doći do tolike podudarnosti nejednakih visina slova ako nisu znali za model? Drugim riječima, izgleda da je Jončev otkrio autentičan grafički sustav prvotne glagoljske grafije sa svim parametrima visine, širine, proporcije i položaja u linijskom sustavu, štoviše, i sam linijski sustav. Evo kratkog pregleda njegove teorije.

Vasil Jončev je glagoljska slova izveo iz kružnice podijeljene na osam jednakih isječaka koju je nazvao *figurata modul*. Mi je zovemo rozeta. Jončev je do rozete došao proučavajući 20 godina znakove kod Pliske u Bugarskoj i pomoću rozete je uspio dešifrirati te znakove i ustanoviti da se radi o slogovnom pismu.⁴ Zatim je ispitivao bi li se glagoljica mogla izvesti iz rozete. Glagoljica koju proizvodi rozeta ima trokutastu morfologiju zatvorenih dijelova slova - to su kružni isječci veličine osmine, četvrtine ili polovine kruga.⁵ Linijski sustav koji pripada rozeti sastoji se od dva uža vanjska i

¹Jončev 1982, 117-142; Jončev 1997, 79-126.

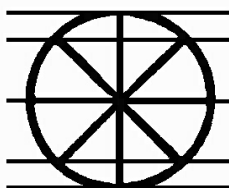
²Podudarnaje visine svakoga slova KL 1v 2-22 s normativom KL, iznosi 96%, bez poluglasova koji su iznimno veliki u odnosu na druga slova, 98%. Čunčić, 2004, 492-497.

³Prema faksimilu KGL 1983, Nimčuk 1983. Uz sva nastojanja da dobijem novi kvalitetniji digitalni preslik KL, bilo je nemoguće doći do njega. Odgovor koji sam dobila u knjižnici gdje se čuvaju: KL su u Nimčukovom izdanju mnogo jasniji nego u originalu. Nema potrebe da se radi novo snimanje.

⁴Jončev 1982, 51-72; Jončev 1997, 9-48.

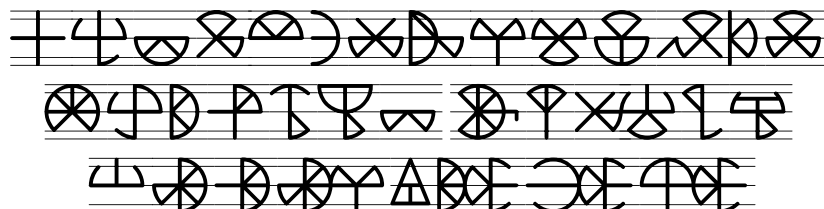
⁵Jončev nije taj prvi tip glagoljice koji proizlazi iz rozete smatrao tipom pisma kojim se pisalo, nego samo stvaralačkom fazom u nastajanju okrugloga tipa. Ja sam pokazala analizom najstarijih hrvatskih glagoljskih natpisa da je taj tip postojao i nazvala sam ga osnovnim oblikom (Čunčić 1985). Naziv trokutasti tip (triangular type) uvodim u članku Čunčić 1996-1997, 37. U ovom članku uvodim sintagmu "trokutasti normativ" (TN) da označim model, da bi izraz trokutasti tip ostao za glagoljicu ostvarenu u tekstu. Strogo geometrijski gledano, zatvoreni dijelovi glagoljskih slova koje proizvodi rozeta kružni su isječci, međutim od sintagme "kružni isječak" ne može se napraviti pridjev. Kako nema velike razlike između kružnog isječaka i trokuta, pogotovo ako je to isječak osmine kruga, i kad se uzme u obzir da su

dva šira unutarnja polja.

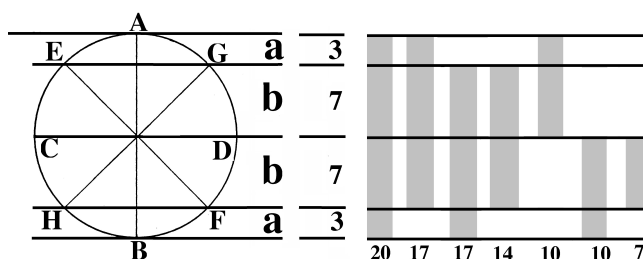

Linijski sustav koji zlazi iz rozete

Linijski sustav je bitan u definiranju pisma. Štefanić npr. kaže da linijski sustav ulazi u definiciju distinkcije glagoljskog pisma po periodima.⁶ U linijskom sustavu koji izlazi iz rozete odnos manjeg i većeg polja je 3 : 7 tako da je odnos svih polja 3+7+7+3. Kad se to zbroji, dobije se 20 jedinica od gornje do donje linije. Budući da zauzimaju razne dijelove takvog linijskoga sustava, i imaju razne položaje u rozeti, slova nisu jednake visine.

Rozeta proizvodi trokutasti normativ (TN) glagoljskog pisma⁷

Svi mogući oložaji i visine slova u TN

Neka slova zauzimaju sva četiri polja, neka tri gornja, neka tri donja,
neka dva šira, neka uže i šire gore ili dolje, i samo jedno šire polje

Najprije se pisalo trokutastim tipom. Tek se kasnije dogodila preobljka u okrugli tip. Pretpostavljam da je to učinio sv. Kliment Ohridski, i da je to sadržaj njegove reforme o kojoj govori njegov kraći

slova malih dimenzija i da se mala zaobljenost isječka osmine kruga ne može postići razgovjetno zbog debljine linija, odlučila sam se za naziv "trokutasti".

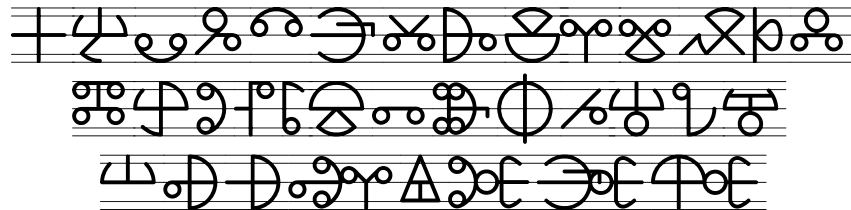
⁶ Štefanić 1969, 23.

⁷ Ovdje su samo ona slova koja se nalaze u KL. Sve glagoljske fontove kojima se služim u ovom članku napravio je za IBM računalo Antonio Magdić.

životopis.⁸ Preobluka se sastoji u tome da se u kružne isječke upiše kružnica koja je manja ako je kružni isječak manji. To se lijepo vidi kod slova "I" koje ima tri kružna isječka, dva od osmine kruga, jedan od četvrtine kruga:

Slovo "I" TN i ON

Iz trokutastog se dobije okrugli normativ kad se kružnim isječcima upiše kružnica⁹

Budući da su upisane kružnice nešto manje od kružnog isječka, visina se slova malo izmijenila kod te preobluka. Kružnice slova koja imaju zatvorene elemente od osmine kruga u širem polju, ne dopiru do linije i na taj se način visina umanjuje za jednu jedinicu.

Visine slova TN:

14 7 17 17 17 17

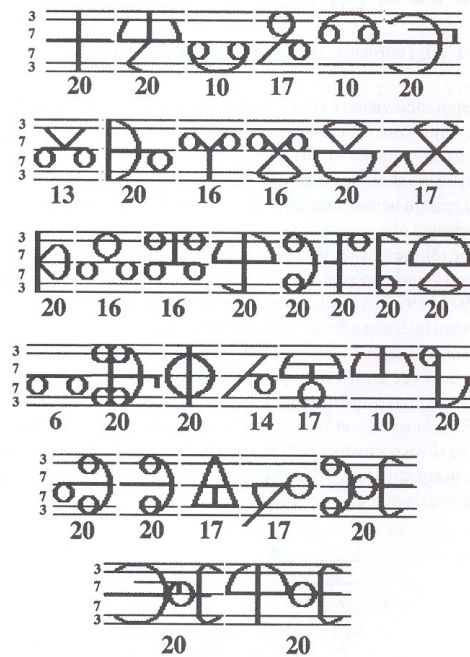
Visine slova ON:

13 6 16 16 16 16

Preobluka kružnih isječaka u upisane kružnice mijenja visinu za jednu jedinicu kod ovih šest slova

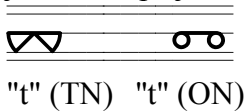
⁸ Čunčić 2003a.

⁹ Ovdje su samo ona slova koja se nalaze u KL.

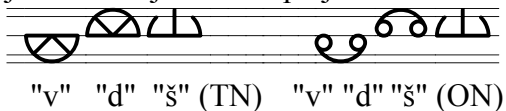

Visina slova ON

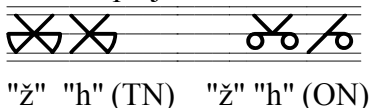
Sve visine slova u glagoljskom grafičkom sustavu Vasila Jončeva (visine ON: 20, 17, 16, 14, 13, 10, 6 jedinica) nemaju istu važnost za analitičku glagoljsku paleografiju. Slova s maksimalnom visinom koja zauzimaju cijeli linijski sustav nisu toliko značajna. Najznačajnije je najkraće slovo "t" jer lebdi u sredini retka, zatim "d", "v" i "š" jer im je položaj istaknut bilo da zauzimaju samo gornju ili samo donju polovinu linijskoga sustava $\text{e}^{\text{r}}\text{d}^{\text{r}}\text{d}^{\text{r}}$. Kod onih slova koja su kraća za dva uža polja "h" i "ž", h ž manje se primijeti da lebde nego kod "t" t , a najmanje se primijeti da su kraća ona slova koja su kraća za samo jedno uže polje. To su npr. "j", "l", "m", "i", "î", "č": j l m i î č . Kraća slova s istim visinama izdvojena su i prikazana u trokutastom normativu u linijskom sustavu i bez linijskoga sustava, i zatim u okruglom normativu u linijskom sustavu i bez njega. Ta slova zauzimaju jedno šire polje:

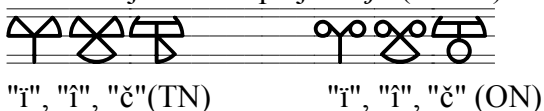
jedno uže i jedno šire polje:

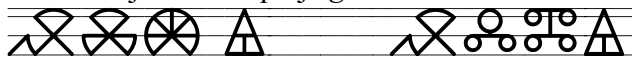
dva šira polja

dva šira i jedno uže polje *dolje* (slova)

dva šira i jedno uže polje *gore*:

"j", "l", "m", "ê" (TN) "j", "l", "m", "ê" (ON)

dva uža i dva šira polja, to jest cijeli prostor između gornje i donje linije

"a" "b" "e" "z" "i" "k" "n" "o" "p" "r" "s" "u" "f" "c" "b" "b" "y" "e" "o" "je" "jo" (TN)

"a" "b" "e" "z" "i" "k" "n" "o" "p" "r" "s" "u" "f" "c" "b" "b" "y" "e" "o" "je" "jo" (ON)

Drugim riječima, pisari su morali znati da je "t" $\overline{\text{t}}$ kraće od "v" $\overline{\text{v}}$, da je "v" $\overline{\text{v}}$ kraće od "ž" $\overline{\text{z}}$, da je "ž" $\overline{\text{z}}$ kraće od "l" $\overline{\text{l}}$, a "l" $\overline{\text{l}}$ kraće od "a" $\overline{\text{a}}$. Osim pet visina, trebalo je znati i položaj slova jer neka su smještena u linijskom sustavu *gore* ("j", "l", "m", "ê", "d"): $\overline{\text{X}}\overline{\text{O}}\overline{\text{O}}\overline{\text{O}}\overline{\text{A}}\overline{\text{O}}$, a neka dolje ("i", "î", "č", "v"): $\overline{\text{P}}\overline{\text{O}}\overline{\text{O}}\overline{\text{O}}$, dok "t" $\overline{\text{t}}$ visi na srednjoj liniji. Prema tome se od pisara glagoljskog teksta tražilo više znanja i vještine nego od onih koji su pisali od gornje do donje linije.

U jednoj sam studiji metodom unutarnje rekonstrukcije pokazala kako su pisari na razne načine rješavali problem kraćih slova i njihova položaja u linijskom sustavu, i da upravo ta njihova različita rješenja svjedoče o prvotnoj sustavnoj različitosti visine i položaja slova.¹⁰ Promjena položaja slova u linijskom sustavu nije mali pisarski zahvat. I Štefanić smatra da stvaranje novog linijskog sustava ide u red većih zahvata u grafiju.¹¹ Da su glagoljska slova na početku bila jednako visoka i sva na istom položaju u linijskom sustavu, tj. od gornje do donje linije, ne bi bila potrebna nova rješenja. Štoviše, nemoguće je zamisliti da bi se ikoji pisar odlučio da od jednakih napravi nejednake visine slova. Menhart pretpostavlja da je dvolinijski sustav (što znači jednaku visinu slova, opaska M. Č.) drugotna pojava jer "kako bi se mogao objasniti postupak pisara koji bi napustili prvobitnu dvolinijsku osnovu?"¹² Fučić smatra da su se glagoljska slova po svojoj grafičkoj strukturi opirala dvolinijskom sustavu.¹³ Štefanić isto misli da "glagoljica *s vremenom* postaje dvolinijsko pismo"¹⁴. Različita rješenja svjedoče o tome da je od samoga početka bilo potrebno ujednačavanje visina i usklađivanje položaja slova.

Tamo gdje se zadržao izvorni položaj slova, npr. na glagoljskom Krčkom natpisu iz 10.-11. st. i u Praškim listićima iz 11. st., paleografi su zaključili da je pismo nekoordinirano¹⁵ ili da je pisar neuredno pisao.¹⁶ Upravo je to bio razlog zašto su pisari pribjegavali ujednačavanju. Tako su npr. u Assemanijevu evanđelistaru zatvorena polja glagoljskih slova poredana oko srednje crte. Slova su rastegnuta od gornje do donje linije u naslovnoj glagoljici npr. Marijinskog i Zografskog evanđelja ili

¹⁰ Čunčić, 2004a,

¹¹ Štefanić 1969, 24.

¹² Menhart 1956, 199.

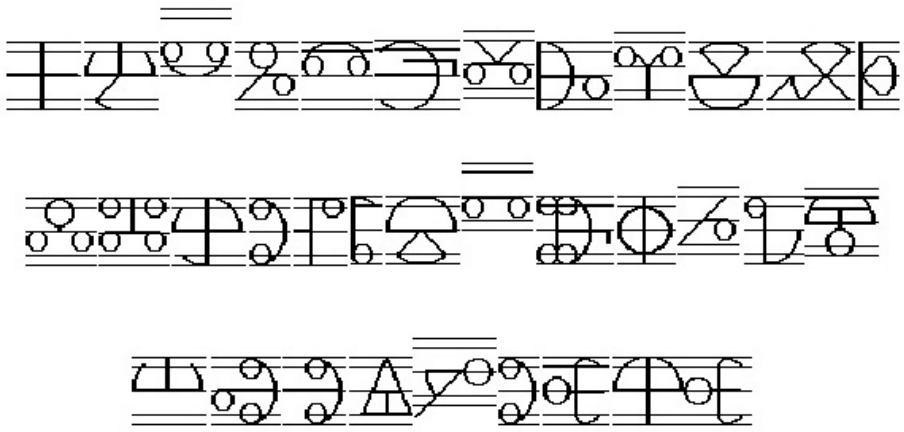
¹³ Fučić 1982, 7.

¹⁴ Štefanić 1958/59, 26. Isticanja M. Č.

¹⁵ Fučić, 1982, 223

¹⁶ Žagar, 2000, 137.

u Kločevu glagoljašu.¹⁷ Jagić je naslovna slova smatrao srednjim najstarijim oblikom iz kojega su se razvili ostali stariji tipovi. Bio je dosta blizu s obzirom na ondašnje spoznaje u filologiji. Naslovna grafija ima zajednički linijski sustav s trokutastom glagoljicom iz koje su se zapravo razvili ostali tipovi.¹⁸

Iako su KL najstariji sačuvani glagoljski rukopis, slova koja vise na gornjoj liniji nisu u svom prvotnom položaju. Thorvi Eckhardt misli da glagoljica nije predviđena kao viseće pismo i da je to atektonski način pisanja s obzirom na grafičku strukturu glagoljice.¹⁹ U KL ne vise sva slova, nego kraća slova vise na gornjoj liniji, i to ona koja inače po izvornom položaju ON ne dodiruje gornju liniju. No njihova se izvorna visina nije bitno promijenila.²⁰ Istraživanje je pokazalo da je takvo ujednačavanje pisanja na gornjoj liniji bolje rješenje od bilo kojeg drugog jer se samo 7 slova pomiče iz svojeg izvornog položaja. Ako se kraća slova postave oko srednje linije, ili na donju, mora se pomaknuti 10 slova, a kod naslovne glagoljice treba rastegnuti 12 slova između gornje i donje linije.²¹ Stoga ne diramo u kraća slova koja vise na gornjoj liniji, nego samo u ona kraća slova koja *ne dopiru do gornje* linije, a to su "v", "ž", "i", "t", "h", "č", "ju":

NKL: slova "v", "ž", "i", "t", "h", "č", "ju" podignuta do gornje linije²²

Da se od ON dobije font Kijevski normativ (KN1), potrebno je, dakle 7 slova podići na gornju liniju bez promjene u morfologiji slova. KN postaje još sličniji slovima KL kad se i morfologija slova prilagodi.²³ Kad se KN1 prilagodi morfologiji slova KL, dobije se (KN2). KN2 je zadržao iste visine i položaje slova kao KN1, samo je morfologija preslikana iz izvornika.

Evo kako izgledaju sva kraća slova kad se usporede s TN i ON:

¹⁷ Čunčić 2001.

¹⁸ Čunčić 2006, 14.

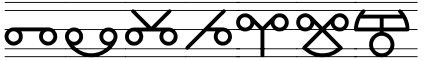
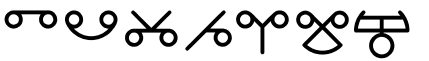
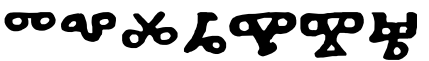
¹⁹ Eckhardt 1955, 77-78.

²⁰ Čunčić 2004.

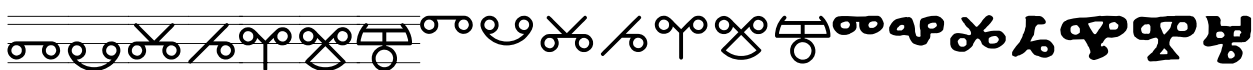
²¹ Čunčić 2003, 9-14.

²² Crtež preuzet iz Čunčić 2003,

²³ Sve glagoljske fontove u ovom članku napravio je Antonio Magdić 2007.

- 1. TN
- 2. ON
- 3. KN1
- 4. KN2

Ili na drugi način ON, KN1 i KN2:

Ako uzmemo 2. redak KL na stranici 1v (1v 2), s kraćim slovima u bojama koja su pomaknuta na gornju liniju, rekonstrukcija izgleda ovako

- 1. Trokutasti normativ
- 2. Okrugli normativ
- 3. Kijevski normativ 1
- 4. Kijevski normativ 2

1v 6

- 1. Trokutasti normativ
- 2. Okrugli normativ
- 3. Kijevski normativ 1
- 4. Kijevski normativ 2

Ovdje treba spomenuti već objavljena slova prema morfologiji KL koja je napravio grafičar Jiří Šindler u izdanju staroslavenskoga misala²⁴ oponašao je morfologiju slova KL, ali je ostavio samo dva kraća slova koja su najviše došla do izražaja svojom kratkoćom: "t" i "š". Slovo "t" je kraće od "š" kao i u ON. Ta dva slova nije lako rastegnuti od gornje do donje linije bez promjene same morfologije slova. Zato ih je ostavio u izvornoj visini. Ostala kraća slova ili nije primijetio, ili je primijetio da su kraća, pa ih je "uredio" i ujednačio s ostalima. Tako da je ostvario tri visine. Ako uzmemo u obzir veću visinu slova jor i jer, koju je primijetio i zadržao, ima 4 različite visine, naravno ubrajajući tu i onu visinu svih slova koja idu od gomje do donje crte. Šindler nije primijetio pravilnost u nejednakoj visini svih kraćih slova jer mu je nedostajao ON.

²⁴ Rimskyj misal 1992.

Istraživanje KL 1v donijelo je dobre rezultate, zato želimo na taj način istražiti i objaviti rezultate istraživanja svih stranica KL (1v-7v). U tu svrhu je napravljen font KN2 i u njem je prepisan kompletan tekst KL.

Na sljedećim stranicama prikazan je prijepis KL u TN, ON i KN2.

LITERATURA

Čunčić 1985. Marica Čunčić, Metodologija analitičke paleografije i osnovni oblik glagoljskog pisma. Zagreb. Doktorska disertacija.

Čunčić 1995. Marica Čunčić, The Oldest Croatian Type of Glagolitic Script, *Journal of Croatian Studies*, 36-37, 1995-1996, 19-52.

Čunčić, 2001. Marica Čunčić, Linijski ustroj naslovne glagoljice, *Wiener slavistisches Jahrbuch*, Band 47, 25-31

Čunčić, 2003. Marica Čunčić, Normativ Kijevskih listića, *Wiener slavistisches Jahrbuch*, Band 49, 7-22.

Čunčić 2003a. Marica Čunčić, Mogući sadržaj Klimentove reforme, *Prilozi, Contributions, MANU*, Skopje, XXVIII,1, 201-213.

Čunčić 2003b. Marica Čunčić, The Glagolitic line system, *Abstract Booklet, The 16th International Conference on Historical Linguistics, Copenhagen, Denmark, August 11-15, 2003*, 206.

Čunčić, 2004. Marica Čunčić, Pravilna visina slova u Kijevskim listićima. Glagoljica i hrvatski glagolizam, *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta*, 485-497.

Čunčić, 2004a. Marica Čunčić, Internal Reconstruction of the Glagolitic Line System, *Palaeoslavica*, XII, No. 2, 285-299.

Čunčić 2006. Marica Čunčić, Jagićev srednji oblik glagoljice u svjetlu suvremene glagoljske paleografije, Jagić's Middle Form of the Glagolitic Script in the Light of the contemporary Glagolitic paleography, *Zbornik sažetaka, Četvrti hrvatski slavistički kongres, Varaždin-Čakovec, 5-8. rujna 2006*, Bernardina Petrović, Tatjana Pišković, Marko Samardžija (ur.), Hrvatski slavistički odbor Hrvatskog fililoškog društva, Zagreb, 14-15.

Eckhardt 1955. Thorvi Eckhardt, Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice, *Radovi Staroslavenskog instituta* 2, Zagreb, 59-91.

Jončev, 1982. Vasil Jončev, Olga Jončeva, Dreven i s'vremenjen b'lgarski šrift, *B'lgarski hudožnik*, Sofija.

Jončev 1997. Vasil Jončev, *Azbukata ot Pliska, kirilicata i glagolicata*, Kiril Gogov & sinove, Sofija.

Menhart 1956. Oldřih Menhart, O prvenství moravské hlaholice, *Slavia* XXV, Praha, 198-199.

Nimčuk 1983: V. V. Nimčuk, Kiivs'ki glagolični listki, *Najdavniša pam'jatka slov'janskoj pisemnosti*, *Naukova dumka*, Kiiv 1983.

KGL 1983. Kievs'kie glagoličeskie listki X v. iz Centralnoj naučnoj biblioteki AN USSR v Kieve (Otdel rukopisej, šifr. DA/P 328) (Faksimil'noe izdanie) Podgotovka izdanija V. V. Nimčuka. *Naukova dumka*, Kiiv.

Shaeken 1987: J. Shaeken, *Die Kiever Blätter*, Rodopi, Amsterdam.

Rimskij misal, 1992. *Missale romanum*, AVE, Olomuc. Text pripravil ThDr. Vojtěch Tkadlčík. Hlaholské tiskařské typy podle vzoru Kyjevských listů vytvořil Jiří Šindler, Brno.

Štefanić 1958/59. Vjekoslav Štefanić, Glagoljska paleografija, Rukopis. Predavanja na tečaju slavenske paleografije pri Historijskom institutu JAZU koja je zabilježio Josip Tandarić.

Štefanić 1969. Prvobitno slavensko pismo i najstarija glagoljska epigrafika, Slovo 18-19, Zagreb, 7-40, i 18 tabla.

Žagar 2000. Mateo Žagar, Osnovne smjernice grafetičkog uređivanja hrvatskoglagoljskih tekstova XII. i XIII. stoljeća, Zagreb (Doktorska disertacija)